

Антонець Н.Б.

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО І ВСЕУКРАЇНСЬКА СПІЛКА УЧИТЕЛІВ І ДІЯЧІВ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Значну увагу сучасних дослідників історії педагогіки привертає початок ХХ ст., коли певний розвиток демократичних тенденцій в Російській імперії спричинив інтелектуальний вибух серед передової інтелігенції. Зараз важко знайти в Україні серйозне періодичне педагогічне видання, на сторінках якого не згадується ім'я Софії Русової або Бориса Грінченка, Якова Чепіги або Івана Огієнка. Суспільство намагається віддати належне тим непересічним діячам, чії долі були жорстоко понівечені збройними сутичками, розрухою громадянської війни, ідеологічним протистоянням. Дослідити їх діяльність, проаналізувати спадщину, виховати сучасного педагога на прикладі яскравих особистостей минулого – це лише деякі із завдань подібних публікацій.

Серед українських діячів першої половини ХХ ст. помітною є постать Спиридона Феодосійовича Черкасенка (1876-1940). Останнім часом його літературна спадщина привернула пильну увагу філологів (С.Дяченка, Г.Калантаєвської, О.Мишанича, О.Олійник, В.Школи) та мистецтвознавців (Т.Жицької). Що ж стосується активної освітянської діяльності С.Черкасенка, то вона ще не стала предметом спеціального дослідження педагогів. Лише побіжно прізвище цього діяча освіти зустрічаємо у працях Н.Гупана, І.Зайченка, О.Сухомлинської.

Обираючи тему для цієї публікації, ми вирішили обмежитися висвітленням початку громадсько-педагогічної діяльності С.Черкасенка, що хронологічно відноситься до 1906 р. Закінчивши у 1895 р. Новобузьку учительську семінарію, Спиридон Феодосійович деякий час викладав у початкових школах степової України. У 1901 р. він переїжджає на Лідіївські копальні, що знаходилися біля міста Юзівка на Катеринославщині, де навчає шахтарських дітей. Завдяки участі у літературному процесі педагог знайомиться із провідними українськими діячами і під їхнім впливом починає усвідомлювати як згубність для української нації русифікаторської політики царського уряду, так і необхідність опору цьому негативному явищу.

Перша помітна поява С.Черкасенка на терені руху української інтелігенції за національну освіту відбулася весною 1906 р. і була пов'язана з підготовкою до проведення у Санкт-Петербурзі Третього делегатського з'їзду Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти. Це був час, як писав С.Черкасенко, коли “ідея українізації, хоча б тільки народньої школи, її здійснення здавалося таким близьким, досяжним. То був саме “медовий місяць”, як то кажуть, російської конституції, коли розпочала свою творчу працю перша Державна Дума... Від кого ж було й не сподіватись добра і нашому народові, як не од кращих на всю Росію громадян. І сподівались, і

чекали. Сподівались не тільки українці, а взагалі вся Росія з безліччю народностей, що входять в склад її, дивилися на першу Державну Думу як на провідника, який виведе змучений, замордований, задурений царизмом люд на шлях вільного, хорошого, творчого життя. Сподівалися всі, то чому ж було не сподіватись українському свідомому елементові на здійснення хоч частини тих ясних мрій та золотих ілюзій в образі поки що рідної народної школи, які так солодко палали в серці й запалювали думки?” [1, 10].

Всеросійська спілка вчителів і діячів народної освіти була одним з тих численних громадських об'єднань, що виникли в Російській імперії завдяки загальному пожвавленню суспільного життя. Її перший з'їзд відбувся навесні 1905 р., останній (четвертий) – влітку 1907 р. Усі вони були присвячені пошукам тих засад, на яких мала будуватися діяльність організації, тобто всі чотири з'їзди можна вважати установчими. Адже об'єднати людей однієї професії, але часто протилежних поглядів, різниця між якими особливо загострилася у революційний час, було досить складно. Хоча ідеологічні протиріччя між членами і заважали остаточно завершити організаційний період, загалом спілка знаходилася на явно демократичних позиціях. Наприклад, нею була розроблена програма реорганізації школи, що передбачала дозвіл викладати рідною мовою населення в усіх типах навчальних закладів [2, 168].

Спочатку освітяни з українських губерній, які стали членами Всеросійської спілки, самі об'єднувалися в окремі групи за територіальною ознакою. Так, існували полтавська, харківська, чернігівська та інші групи, куди входили прибічники різних політичних орієнтацій та педагогічних течій. Проте після затвердження у березні 1906 р. Тимчасових правил про спілки та товариства, що, нарешті, дозволили створювати в Російській імперії національні громадські організації, серед національно свідомих українських діячів освіти виникла думка про заснування власного масового професійного об'єднання, яке було б колективним членом Всеросійської спілки.

Через десять років у статті “Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр.” С.Черкасенко згадував, що конкретним поштовхом для спроби реалізації цього задуму стала ініціатива С.Русової, яка на той час проживала у Санкт-Петербурзі [1, 12]. Як член Центрального бюро Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти та голова його національної комісії (між іншим, членами цієї комісії були провідні російські педагоги Г.Фальборк, В.Чарнолуський, М.Чехов) Софія Федорівна надіслала групі київських українських громадсько-культурних діячів пропозицію направити на Третій з'їзд спілки делегатів від українського вчительства. У своєму листі Б.Грінченку, зокрема, вона писала з цього приводу: “Дуже прохаю Вас, розстарайтеся, щоб Україна мала двох гарних представників” [3, 1].

Оскільки пропозицію взяти участь у з'їзді було зустрінuto схвально, виникло питання про легітимність делегатів. Тому під керівництвом Б.Грінченка в умовах відсутності рідномовної школи було вирішено об'єднати тих освітян Наддніпрянщини, котрі уболівали за розвиток національної культури українського народу, у Всеукраїнську спілку учителів

і діячів народної освіти. І першим кроком у напрямку досягнення цієї мети стала публікація на шпальтах першої української щоденної політичної, економічної і літературної газети “Громадська думка” статті С.Русової. У ній Софія Федорівна інформувала освітян про Всеросійську спілку і її з’їзд, а також, розповідаючи про досвід об’єднання литовських учителів, закликала наслідувати їхній приклад, зокрема створити свою спілку та надіслати від неї в Санкт-Петербург двох депутатів [4].

Установчі збори Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти пройшли у Києві 30 травня 1906 р. Серед найактивніших їх організаторів були, зокрема, Б.Грінченко, В.Доманицький, В.Дурдуківський, С.Єфремов, Г.Шерстюк, спеціально для участі у створенні спілки з Лідіївських копалень приїхав і С.Черкасенко. У вже згаданій статті він писав: “В кінці травня мною було одержано з Києва од Грінченка листа з проханням негайно приїхати до Києва для обговорення статуту Всеукраїнської спілки учителів і оснований самої спілки, що я й зробив не вагаючись” [1, 12].

Фундатори організації розуміли, що через відсутність часу на організаційні заходи у заснуванні спілки може взяти участь лише обмежена кількість людей. Дійсно, на установчі збори з різних регіонів України прибуло біля 20 чоловік. І хоча деякі з них представляли не тільки себе, а були уповноваженими від певних учительських груп або освітніх організацій, але це не задовольняло ініціаторів [5, 31]. Адже вони прагнули створити саме масову організацію, а тому запланували невдовзі після ретельної підготовки скликати більш представницький з’їзд учителів і подати йому на розгляд всі необхідні документи, зокрема вже готовий статут спілки.

У проекті статуту, який було розроблено під час установчих зборів, зазначалося, що спілка має на меті боротьбу за ґрунтовну перебудову народної освіти на підвалинах свободи, демократизації та націоналізації школи. Серед її головних завдань – запровадження загального безплатного обов’язкового початкового навчання для всіх дітей без винятку. Зміст освіти повинен бути побудований таким чином, щоб кожний мав можливість без перешкод переходити з нижчої школи до середньої та вищої. Також спілка вважала за необхідне домагатися, “щоб у всіх національних школах для українського народу все навчання було українською мовою; так само, щоб і інші народи на території України мали право на школи із своєю мовою” [1, 13]. Одночасно із запровадженням навчання материнською мовою (негайно – в початкових школах, учительських семінаріях та інститутах, а в середніх та інших вищих навчальних закладах – поступово) процес створення системи національної освіти, на думку авторів цього документа, не міг відбуватися без якомога скорішого введення в середніх школах і університетах курсів вивчення української мови, літератури, а також географії та історії України. Взагалі ж, усією справою народної освіти в Україні, з точки зору укладачів статуту, повинен керувати Український національний сейм незалежно від центрального уряду.

Звертає на себе увагу і такий факт. Незважаючи на те, що засновники спілки мали різне ставлення до питання віросповідання, вони бачили майбутню школу світською, а вивчення Закону Божого не вважали обов'язковим.

Розуміючи, що всі ці зміни у народній освіті можуть бути здійснені лише за умови перебудови державного ладу Росії на демократичних засадах, члени спілки також висували політичні вимоги; а) загальне пряме, рівне і таємне виборче право без різниці релігії, статі і національності; б) свобода слова, друку, совісті, зібрань, спілок і страйків, незайманість особи, житла, листування; в) перебудова держави на автономно-федеративних підвалинах; г) надання Україні автономії в її етнографічних межах.

Для досягнення цих цілей члени спілки збиралися вільно критикувати шкільний лад і урядову політику щодо народної освіти, організовувати колективні протести проти шкідливих для шкільної справи вчинків адміністрації, спільно розробляти головні питання народної освіти та всіляко популяризувати свої ідеї, допомагати діячам освіти у задоволенні духовних потреб (організовувати бібліотеки, товариства самоосвіти тощо), забезпечувати юридичну, матеріальну та моральну підтримку вчителям та учням [1, 14].

Окрім вироблення проекту статуту, установчі збори Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти обрали голову організації (Б.Грінченка), секретаря (В.Дурдуківського), скарбника (В.Страшкевич), а також своїх представників на Третій делегатський з'їзд Всеросійської спілки. Ними стали С.Черкасенко та вчитель однієї із сільських шкіл на Київщині М.Крупський. Учасники зібрання сформулювали депутатам конкретні завдання: 1) виступити з доповіддю про становище освітньої справи в Україні; 2) проінформувати про створення Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти; 3) домагатися федеративного принципу побудови Всеросійської спілки та визнання національних об'єднань повноправними членами цієї організації [5, 32].

Завдяки великій підтримці петербурзьких українців та багаточисельної групи українських членів Всеросійської спілки делегати з честю виконали це відповідальне доручення. Спочатку вони з успіхом виступили на передз'їздовській конференції представників національних учительських організацій (проходила 4-5 червня 1906 р. у Санкт-Петербурзі), а потім взяли участь у роботі самого з'їзду, який відбувся 7-10 червня того ж року у фінському містечку Юстїлля. Доповідь про стан народної освіти українців до і після приєднання України до Росії прочитав М.Крупський, а інформацію про створення, мету та програму Всеукраїнської спілки, а також її позиції щодо засад, на яких треба будувати об'єднання освітян всієї Російської імперії, оприлюднив С.Черкасенко.

Зазначимо, що обговорення під час проведення з'їзду питання про право національних спілок бути колективними членами Всеросійської спілки викликало гострі суперечки між представниками національного вчительства та прихильниками російських шовіністичних поглядів. Але прийнята врешті-

решт резолюція дозволяла вчителям різних національностей Росії утворювати свої автономні об'єднання і разом з ними входити на федеративних засадах до складу Всеросійської спілки. Таким чином, завдяки цій резолюції Всеукраїнська спілка учителів і діячів народної освіти отримала офіційну санкцію на діяльність (при цьому, щоправда, політичні пункти її статуту з'їзд ухвалити відмовився). Більш того, було прийнято постанову про проведення за сприяння Всеукраїнської спілки в грудні 1906 р. у Києві великого з'їзду національних учительських і просвітніх організацій з метою утворення Всеросійської федерації просвітніх спілок.

Члени Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної освіти намагалися якнайширше знайомити громадськість із першими кроками у своїй діяльності. Так, в одному з найпомітніших українських періодичних видань того часу – київській газеті “Громадська думка” було надруковано проект статуту цієї організації, а також досить докладну інформацію про з'їзд у Петербурзі [6-7]. Проте невдовзі та ж газета опублікувала звернення від комісії Всеросійської спілки учителів та діячів народної освіти, яку було спеціально створено для допомоги тим членам цієї організації, котрі зазнали репресій [8]. Сам факт масових переслідувань учителів був явною ознакою зміцнення у країні політичної реакції. Як писав про той час С.Черкасенко, “вже повис над усіма важкий кулак самодержавія, що потроху почало приходити до пам'яті” [4, 11]. 19 серпня 1906 р. після нічного обшуку в редакції було заборонено і саму газету “Громадська думка”. Згодом Київське охоронне відділення сповіщало Департамент поліції, що серед інших документів під час обшуку було конфісковано 500 екземплярів (увесь наклад) брошури під назвою “Проект статуту Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної освіти”, тому це видання не отримало поширення [9].

У 1907 р. реакційні тенденції у політичному житті Російської імперії ще більше посилювалися. Під їхнім тиском вимушено відійшло в історію багато різних громадських організацій, така ж доля спіткала й Всеукраїнську спілку учителів. У нових політичних умовах плани її членів виявилися нереальними, і організація, яка була першою спробою створення масового професійного об'єднання освітян Наддніпрянщини, припинила існування.

Незважаючи на те, що діяльність Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної освіти повністю припинилася, ідея єднання для спільної праці заради майбутньої української школи не згасла. Більш того, національно свідомі освітяни неодноразово намагалися втілити її у життя в тих конкретних формах, які дозволяли тогочасні умови. Фактично до всіх таких спроб саме безпосереднє відношення мав і С.Черкасенко.

Цікаво, що через 10 років саме С.Черкасенку судилося виступити у ролі літописця спілки. Було це у 1917 р., коли перед першим навчальним роком, який розпочинався після революційних змін у країні, українські педагоги знову активно шукали шляхи об'єднання для спільної розбудови національної школи. Зокрема, 13-15 серпня відбувся 1-ий Всеукраїнський професійний учительський з'їзд. Його делегати, а це були виключно представники учительських організацій, поставили перед собою дуже

важливе і досить складне в тих умовах завдання – створити загальну “сталу і міцну організацію, яка б з’єднала все учительство у одну армію, що тулилася б коло наших політичних організацій” [10, 30]. Саме на цьому зібранні і було засновано Всеукраїнську учительську спілку (ВУС) – спадкоємицю тієї Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної освіти, яку в 1906 р. намагалися створити провідні освітянські діячі. Тому абсолютно логічно було, поруч із резолюціями з’їзду про основні засади створення ВУСу, опублікувати у друкованому органі новоствореної спілки-журналі “Вільна українська школа” матеріал про історію її попередниці у викладі активного учасника тих подій.

Зауважимо, що стаття С.Черкасенка “Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр.” і на сьогодні залишається основним джерелом узагальненої інформації про першу спробу створення масової організації українського вчительства на терені східноукраїнських земель. Оцінюючи цю публікацію з точки зору історико-педагогічного жанру, не можна не відзначити таких суто наукових підходів до її побудови, як детальний аналіз політичних обставин у царській Росії в 1906-1907 рр., оприлюднення оригінального тексту першоджерела (мається на увазі статут Всеукраїнської спілки учителів і діячів народної освіти, ухвалений установчими зборами спілки у травні 1906 р.), висвітлення наступності між спілкою і такими іншими спробами об’єднати українське вчительство, як створення видавництва “Український учитель”, журналу “Світло” тощо. Саме дослідження історії двох останніх інституцій (по-перше, з точки зору їхньої ролі у згуртуванні українських освітян, по-друге, з’ясування внеску С.Черкасенка у їх створення та функціонування) ми розглядаємо як перспективу подальших розвідок у цьому напрямі.

Використані література:

1. Черкасенко С. Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр. // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С.10-19.
2. Цветков И. Всероссийский союз учителей и деятелей по народному образованию // Учитель и революция : Сб. статей и материалов / Под ред. А.А.Коростелёва, А.В.Луначарского, С.И.Сырцова. – М.: Работник просвещения, 1925. – С.165-170.
3. Русова С. – Грінченку Б.: Лист з Санкт-Петербурга у Київ від 6 травня 1906 р. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. 3, спр. 39304, 2 арк.
4. Русова С. До вчительської української спілки у Петербурзі // Громадська думка. – 1906. – 19 травня.
5. Крупський М. До історії організованої боротьби за українську школу: [Спогади, 1927 р., Київ]. – Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 2717, оп. 2, спр. 1028, арк. 29-34.
6. Проект статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти // Громадська думка. – 1906. – 21 червня.

7. К-ський М. [Крупський М.] З'їзд делегатів національних учительських і просвітніх організацій у Петербурзі 4-6 червня 1906 року // Громадська думка. – 1906. – 27 червня.

8. Від комісії, що допомагає членам Всеросійської спілки вчителів та діячів народної освіти, які потерпіли // Громадська думка. – 1906. – 5 серпня.

9. Киевское охранное отделение – Департаменту поліції: Донесение от 25 апреля 1908 г. об аресте сотрудников газеты «Громадська думка» и изъятии 500 экземпляров “Проекту статуту Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти”. – Центральний державний історичний архів України в м.Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 1624, арк. 4.

10. Дор-ич Ол. [Дорошкевич О.] Кілька слів про вчительські з'їзди // Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С.30-31.